

УДК [351:86+94](477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.8>

Звонко І.М.

Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного

ВИКЛИКИ ПЕРЕД ВІТЧИЗНЯНИМ ОПК ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ В 1991 Р.

У статті досліджено особливості функціонування оборонно-промислового комплексу після відновлення незалежності України в 1991 р.. З'ясовано що перехід держави до ринкових методів господарювання потребував прийняття оперативних заходів у сфері управління галуззю ОПК. Водночас зазначено, що після відновлення незалежності та отримання значної частки військово-промислового комплексу колишнього СРСР, Україна отримала можливості для вітчизняного ОПК.

Розкрито чинники, які гальмували розвиток ОПК, до яких віднесено втрату ринків збуту, відсутність ефективної системи управління та координації між підприємствами, застарілість обладнання і технологій, економічну нестабільність що призвело до зменшення інвестицій у розвиток галузі. З'ясовано що управління вітчизняним ОПК здебільшого включало в себе методи які були притаманні військово-промислому комплексу СРСР. Усі ці чинники суттєво сповільнили процес реформування оборонно-промислового комплексу в перші роки незалежності.

Зазначено, що ратифікація Верховною Радою у 1992 році Договору про Звичайні Європейські Сили, який встановлював максимальну кількість важкої військової техніки в Україні, мала неоднозначний вплив на функціонування оборонної галузі. З одного боку, надлишки зброї стимулювали розвиток підприємств за рахунок збуту озброєння за кордоном, з іншого, відсутність внутрішнього попиту на нову зброю негативно вплинула на розвиток вітчизняного оборонно-промислового комплексу.

Досліджено, що у перші роки відновлення незалежності України не було проведено ефективних реформ у сфері ОПК. Відсутність стратегії розвитку та неспроможність у вирішенні системних проблем лише гальмували процеси модернізації та реорганізації галузі, спричинивши до поступової втрати специфіки функціонування оборонно-промислового комплексу та спрямовували його діяльність переважно на виробництво цивільної продукції.

Ключові слова: оборонно-промисловий комплекс, реформи, озброєння, Збройні сили України, економіка, військово-промисловий комплекс, Верховна Рада Української РСР.

Постановка проблеми. 26 грудня 1991 р. відбулося останнє засідання Ради Республік Верховної Ради СРСР, на якому було офіційно зафіксовано припинення існування Радянського Союзу. Така подія стала справжнім викликом для військово-промислового комплексу (ВПК) колишніх радянських республік, зокрема й для України. Науково-дослідні установи, дослідно-конструкторські бюро та заводи держави опинилися на територіях різних країн Співдружності незалежних держав (СНД), що безумовно порушило колишні коопераційні зв'язки.

На той час український спадок від ВПК СРСР містив близько 3600 підприємств, з яких біля 700 спеціалізувалося на виробництві військової продукції, а понад 1000 – на виробництві товарів подвійного призначення. Країна також володіла значним потенціалом у таких напрямках як стра-

тегічні ракетні комплекси, виробництво бронетехніки та кораблебудування. Станом на 1991 рік в Україні діяло військове формування, в складі якого було: 720 тис. військовослужбовців, 6500 танків, 7150 БТР і БМП, 3400 артилерійських систем, 1430 бойових літаків та 285 бойових гелікоптерів. Окрім того, до 1996 року на території держави було розміщено 130 міжконтинентальних ядерних боеголовок та 3000 одиниць тактичної ядерної зброї [6, с. 3–4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання особливості функціонування ОПК України після відновлення незалежності розглядалися науковцями та експертами в оборонній галузі. Більшість дослідників обраної проблематики – це фахівці з юридичних наук, з військового будівництва, військово-політичні експерти. Серед найбільш значимих, на наш погляд, робіт

в окресленій тематиці варто відзначити наукові праці Горбуліна В. [3], Балуєва О., Ляшенка В. [1], Дідича О. [4].

Постановка завдання. Мета статті розглянути виклики перед вітчизняним ОПК після відновлення незалежності України в 1991 р.

Виклад основного матеріалу. На заключному етапі політики демократизації та перебудови в Українській РСР в кінці 1980-х – початку 1990-х р., країна продовжувала потерпати від серйозної соціально-економічної кризи, спричиненою недоліками у командно-адміністративній системі управління. Перехід держави до ринкової економіки виявився болючим і непередбачуваним процесом, та вимагав чіткого планування та реалізації необхідних реформ які включали б відмову від багатьох стереотипів та практик радянської економіки.

24 серпня 1991 р. сталася знакова подія – УРСР оголосила свою незалежність від СРСР. Того ж дня Верховна Рада Української РСР ухвалила Постанову «Про створення військових формувань на території України» [11], якою передбачалося підпорядкувати всі військові формування на території держави Верховній Раді. Це означало, що військові сили, які були розташовані в Україні, стали на сторожі внутрішньої державності, а не центрального радянського уряду. Крім того, значна частина підприємств ВПК СРСР також перейшла до складу України [12].

Оскільки Україна продовжувала перехід від планової до ринкової економіки, критично важливо стало встановити надійний правовий фундамент. Так, у перші місяці після відновлення незалежності державою було ухвалено заходи щодо нормативного закріплення власності держави на підприємства, установи та організації, зокрема й на оборонно-промисловий комплекс. Згідно зі законом України від 10.09.1991 № 1540-XII «Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України» [10], майно та фінансові ресурси підприємств, установ, організацій та інших об'єктів союзного підпорядкування, включно з військово-промисловим комплексом, розташованих на території України, були визнані державною власністю України. Отже, саме цей закон визначив ключові кроки для формування державної власності в незалежній країні [14, с. 41–43].

Попри певні зрушення на шляху до розвитку демократії та встановлення нового політичного ладу перехід до ринкової економіки в країні був досить складним та супроводжувався численними викликами. Обмеження, що виникали через

необхідність розвивати державні інституції та розв'язувати економічні проблеми з якими зіштовхнулася Україна ускладнювали процес реформування оборонної галузі, що перетворювалася із передового сектору промисловості на тягар для економіки країни. Зокрема до чинників, що гальмували повноцінне функціонування ОПК України на той час можемо віднести:

- втрату ринків збуту: зміни в політичній та економічній сферах призвели до розпаду колишнього соціалістичного ринку та втрати зв'язку з певними регіонами, де раніше був попит на військову продукцію;

- відсутність правового забезпечення механізму управління державним оборонним замовленням в Україні;

- застаріле обладнання і технології: більшість підприємств ОПК використовували малоефективне обладнання, що ускладнювало їх конкурентоспроможність на світовому ринку [7, с. 6–17].

Так, на кінець 1997 року залишилось лише 250 компаній, які могли чітко ідентифікувати себе як підприємства оборонної промисловості, з них менше 25 підприємств були задіяні у виконанні українського оборонного замовлення, інші ж шукали замовлення поза межами України [8]. Водночас недостатньо системні реформи призвели до поступової втрати специфіки діяльності ОПК, скегрувавши його функціонування на виготовлення здебільшого цивільної продукції. Як результат, ОПК втратив спроможність створювати та випускати сучасні зразки озброєння і військової техніки [2].

Поряд із тим, ратифікація Верховною Радою 1992 року Договору про звичайні збройні сили в Європі [9] яким встановлювалася максимальна кількість озброєння і військової техніки (ОВТ) в Україні досить неоднозначно вплинула на функціонування оборонної галузі. Так, продаж ОВТ за кордон дав поштовх для розвитку експортної діяльності, проте відсутність внутрішнього попиту на нову зброю негативно позначилося на розвитку вітчизняної оборонної галузі.

Цікаво, що протягом пострадянського періоду українські підприємства виготовили 285 танків і 430 бронетранспортерів для експорту, при тому, що за той самий час зі сховищ Збройних Сил України було продано за кордон 1162 танки, 1221 броньовану бойову машину (БРДМ, БМП, БТР), 529 артилерійських систем, 134 бойових літаки, 112 бойових вертольотів, а також значну кількість засобів протиповітряної оборони. Приблизно 80% виробленої продукції було експортовано до країн Африки, Азії-Тихоокеанського регі-

ону, Близького Сходу, а також до Росії та інших країн ближнього зарубіжжя. У деякі роки частка експорту від українських оборонних підприємств сягала навіть 95%. [5].

Зазначимо, що в державі було зроблено кілька спроб створити ефективну систему управління ОПК. Так з метою керівництва оборонною промисловістю та машинобудуванням на території України, за постановою Кабінету Міністрів України від 29 жовтня 1991 року № 297, було створено Державний комітет України по оборонній промисловості і машинобудуванню (Держоборонпромаш України). Цей центральний орган державного управління, підпорядковувався Кабінету Міністрів України, здійснював керівництво розробкою та впровадженням стратегій у галузі оборонної промисловості та машинобудування.

Держоборонпромаш України відповідав за такі завдання як виконання інвестиційної стратегії, організація та координація державних замовлень, узгодження обсягів державних замовлень на військову техніку та озброєння між різними відомствами України та відповідними міністерствами, розроблення програм для підтримки та розвитку підприємств з метою підвищення рівня технологічності, якості та конкурентоспроможності продукції, формування планів міжвідомчої співпраці та програм для зменшення монополізації виробництва, впровадження економічних та організаційних методів стимулювання процесів конверсії тощо.

Згідно з додатком до постанови Кабінету Міністрів України від 29 жовтня 1991 року № 227, довідання Державного комітету України по оборонній промисловості і машинобудуванню були передані підприємства, установи та організації з галузей управління колишнього СРСР. Ці відомства та підприємства включали, зокрема, ДАТ «Верстатостроінструмент», МДО «Коммаш», МДО «Промприлад», МДО «Нафтоком», Мінважмаш, Мінавтосільгоспмаш, МДО «Електроміра» та інші.

Таким чином, Держоборонпромаш України став першим органом незалежної України, що здійснював державне управління в галузі оборонної промисловості. При цьому головними його завданнями були координація господарської діяльності підприємств, організація розроблення та реалізації стратегій розвитку галузей, захист і підтримка державної політики у сфері науково-технічного розвитку та соціального розвитку тощо.

Відповідно до рішення Верховної Ради України від 7 лютого 1992 року щодо перегляду структури Уряду України та з метою удосконалення

системи центральних органів державної виконавчої влади України, Указом Президента України від 25 лютого 1992 року № 98 було створено Міністерство машинобудування, військово-промислового комплексу та конверсії України (Мінмашпром) на базі колишнього Державного комітету України по оборонній промисловості і машинобудуванню. Функції Мінмашпрому включали: здійснення державної політики щодо розвитку народного господарства в Україні, як у сфері машинобудування, так і у військово-промисловому комплексі, підтримку процесів, які передують структурним перетворенням економіки, створення системи заходів, спрямованих на забезпечення економічної та військово-політичної самостійності України.

На Міністерство машинобудування покладалися такі завдання як впровадження державної політики щодо розвитку економіки України як у сфері машинобудування, так і у військово-промисловому комплексі; сприяння процесам, що передують структурним змінам економіки; формування заходів для забезпечення економічної та військово-політичної незалежності України, організація виробництва машинобудівної, військово-промислової та цивільної продукції, оптимізація виробничих і міжгалузевих структур у машинобудуванні та військово-промисловому комплексі, орієнтована на залучення нових ринків постачання сировини та збуту продукції, а також пошук нових зв'язків і кооперацій тощо.

На підприємствах Мінмашпрому планувалося виготовлення продукцію для задоволення потреб пріоритетних галузей економіки, а саме: машини та обладнання для паливно-енергетичного комплексу, такі як парові турбіни, електролічильники, галогенні побутові лампи, трансформатори, машини та обладнання для сільського господарства, харчової та переробної промисловості, наприклад трактори, плуги, культиватори, доїльні установки, пивоварні заводи малої потужності, обладнання для виробництва ковбас, складну медичну техніку, інструменти та препарати, засоби реабілітації для населення, що постраждало внаслідок Чорнобильської катастрофи, складну радіоелектронну апаратуру та мікроелектроніку тощо.

Водночас можемо стверджувати, що відсутність сформованої стратегії конверсії призвело до катастрофічних наслідків, оскільки не було належного наукового обґрунтування організаційно-економічного механізму реалізації необхідних заходів, подальшого оцінювання їх наслідків. Незважаючи на те, що державі вдалося реалізувати деякі заходи задля збереження державної

власності, на підприємствах не було враховано те, що будь-який розвиток обумовлений також державною підтримкою. Отримавши значний арсенал озброєнь після відновлення незалежності будь-які програми переозброєння, створення нових зразків зброї чи проведення науково-дослідних робіт не обговорювалися. Через відсутність можливості забезпечити підприємства військово-промислового комплексу державними замовленнями на належному рівні, держава повністю взяла курс на конверсію та використання експортного потенціалу цих підприємств [13, с. 33–46].

Висновки. Після розпаду Радянського Союзу у 1991 році Україна продовжувала орієнтуватися на попередню галузеву приналежність та загальносоюзну систему науково-технічної і виробничої кооперації. Належність більшості оборонних підприємств до сфери управління Міністерства машинобудування, військово-промислового комплексу і конверсії України не сприяло ефективному управлінню підприємствами.

Отже, попри значну спадщину радянської епохи відбулося суттєве гальмування розвитку оборонно-промислового комплексу України. Ситуація ускладнилася тим, що функціонування ОПК одночасно відбувалося з переходом держави до ринкових методів господарювання, що потребувало прийняття оперативних заходів у сфері управління ОПК. Перед підприємствами постала необхідність значного оновлення номенклатури продукції та функціонування в умовах технологічної замкнутості. До того ж, перехід до інших методів управління вимагав підготовки нових кадрів, які б мали досвід роботи в ринкових умовах.

Таким чином управління галуззю ґрунтувалося здебільшого на радянській моделі, що здавалася більш знайомою та зрозумілою на той час. Водночас це унеможливило впровадження будь-яких нових стратегій та підходів, проведення радикальних реформ задля удосконалення системи управління та поліпшення фінансово-економічного стану ОПК країни.

Список літератури:

1. Балуєва. О.В, Ляшенко В.І. Стан та передумови відродження оборонно-промислового комплексу України. *Інвестиції: практика та досвід* : журнал. 2017. С. 74–81.
2. Володимир Горбулін: Забезпечення оборони та безпеки України: проблеми і шляхи їх вивчення. *Аргумент*. 2019. URL: <https://argumentua.com/stati/volodimir-gorbul-n-zabezpechenuya-oboroni-ta-bezpeki-ukra-ni-problemi-shlyakhi-kh-vivchennya> (дата звернення 08.03.2024).
3. Горбулін В.П. Забезпечення оборони та безпеки України: актуальні проблеми і шляхи їх вирішення. *Наука і суспільство* : журнал. 2019. № 9. С. 3–18.
4. Дідич О.Р. Основні проблеми оборонно-промислового комплексу та шляхи їх подолання. *Ефективність державного управління* : журнал. 2023. № 67. С. 54–66.
5. 29 років безпеки та оборони України: від спадщини СРСР до НАТО. *Defense Express*. 2020. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/bezpeki_ta_oborona_ukrajini_vid_nasliddja_srsr_do_nato-1473.html (дата звернення 09.03.2024).
6. Куцька О.М. Періодизація функціонування оборонно-промислового комплексу України у 1991–2021 роках. *Воєнно-історичний вісник*. 2022. № 43. С. 3–4.
7. Красников Є.В. Генезис та структура нормативно-правового регулювання державного оборонного замовлення в Україні. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія : Державне управління*. 2016. № 1. С. 6–17.
8. ОПК, який Україна втратила. *Дзеркало тижня*. 2020. 22 серпня. URL <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/opk-jakij-ukrajina-vtratila.html> (дата звернення 08.03.2024).
9. Про звичайні збройні сили в Європі : Договір від 19 листопада 1990 року (ратиф. Постановою ВР України від 01.07.1992 р. № 2526-XII. Дата оновлення: 19.11.1999 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_314#Text (дата звернення 08.03.2024).
10. Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України (Закон України) (1991). № 1540-XII. <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/1-16-4633-12-jpg/> (дата звернення 08.03.2024).
11. Про військові формування на Україні : Постанова Верховної ради України від 24 серпня 1991 року № 1431-XII.
12. Україна: 30 років на європейському шляху. Ю. Якименко та ін. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/uploads/2021-nezalezhnist-30.pdf> (дата звернення 08.03.2024).
13. Ярусевич А.С. Адміністративно-правовий статус суб'єктів управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі : дис. д-ра філософських наук. Суми. 2023. С. 33–46.
14. Ярусевич, А.С. Бондаренко О.С. Нормативні аспекти управління військово-промисловим комплексом після проголошення незалежності України. *ЛОГОС* : збірник наукових праць. 2020. С. 41–43.

Zvonko I.M. CHALLENGES FOR THE DOMESTIC DEFENSE INDUSTRY AFTER THE RESTORATION OF UKRAINE'S INDEPENDENCE IN 1991

The article analyzes the peculiarities of the defense industry after the restoration of Ukraine's independence in 1991. It is found that the transition of the state to market methods of management required the adoption of operational measures in the field of management of the defense industry. At the same time, it is noted that after regaining independence and obtaining a significant share of the military-industrial complex of the former USSR, Ukraine received opportunities for the domestic defense industry.

The author reveals the factors that hindered the development of the defense industry, which include the loss of markets, the lack of an effective system of management and coordination between enterprises, the obsolescence of equipment and technologies, and economic instability, which led to a decrease in investment in the development of the industry. It is found that the management of the domestic defense industry mostly included methods that were inherent in the military-industrial complex of the USSR. All these factors significantly slowed down the process of reforming the defense industry in the first years of independence.

It is noted that the ratification by the Verkhovna Rada of the Treaty on Conventional European Forces in 1992, which established the maximum number of heavy military equipment in Ukraine, had an ambiguous impact on the functioning of the defense industry. On the one hand, surplus weapons stimulated the development of enterprises by selling weapons abroad, while on the other hand, the lack of domestic demand for new weapons negatively affected the development of the domestic defense industry.

The article shows that in the first years of Ukraine's restoration of independence, no effective reforms in the defense industry were carried out. The absence of a development strategy and the inability to solve systemic problems only slowed down the processes of modernization and reorganization of the industry, leading to a gradual loss of the specifics of the defense industry and directing its activities mainly to the production of civilian products.

Key words: defense-industrial complex, reforms, weapons, Armed Forces of Ukraine, economy, military-industrial complex, Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR.